

دانشگاه آزاد اسلامی

واحد شاهرود

دانشکده علوم انسانی، گروه حقوق

«M.A. پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد»

گرایش: خصوصی

عنوان:

مسئولیت مدنی ناشی از تخریب محیط زیست از نظر فقه و حقوق

استاد راهنما:

دکتر غلامرضا عبدلی

استاد مشاور:

دکتر علیرضا پور

نگارش:

ناصر صادقی

تابستان ۱۳۹۵

مسئولیت مدنی ناشی از تخریب محیط زیست از نظر فقه و حقوق

چکیده

نظام حقوقی مسئولیت مدنی زیست محیطی بدون توجه به ویژگی های خاص این خسارات و همچنین اهمیت این حوزه از مبانی ضعیفی تبعیت می کند. حق استفاده از محیط زیست سالم یکی از حقوق بنیادین افراد محسوب می شود و نگهداری از آن تکلیف عمومی است با وجود این ، حقوق مسئولیت مدنی نیز

نسبت به ادای چنین تکلیفی بیگانه نیست. قواعد سنتی مسئولیت مدنی در پاسخگویی به خسارت های زیست محیطی کارآمد نیست به همین مناسبت، پارلمان و شورای اروپا در سال ۲۰۰۴ دستورالعملی درباره مسئولیت ناشی از تجاوز به محیط زیست، تصویب کرد که دولت ها ملزم هستند قواعد آمرانه آن را به قانون ملی خود وارد کنند. هدف اصلی در طراحی دستورالعمل پیشگیری و جبران خسارت های زیست محیطی با رعایت «اصل آلوده کننده باید پردازد» است. این موضوع به دنبال ارائه و تحلیل مبانی نظری ضرورت تحول مسئولیت مدنی ناشی از تخریب محیط زیست با استفاده از منابع و مبانی موجود در نظریات مسئولیت مدنی در فقه شیعه و حقوق معاصر است. لذا ضمن اشاره به اهمیت محیط زیست در فقه امامیه ابتدا به ضرورت تحول در مبانی نظری حفاظت حقوقی از محیط زیست پرداخته و سپس ضمن ارائه نظریات روز حقوقی، به دنبال باز شناسی و ارائه نظریه فقه امامیه و حقوق دانان و تحلیل دکترین مطلوب جهت حمایت از محیط زیست خواهیم بود.

واژگان کلیدی مسئولیت: خسارت زیست محیطی، فعالیت خطرناک، بهره برداری، مسئولیت بین المللی زیست محیطی، نظریه خطا و خطر، تخریب ضمان

فهرست مطالب

۲	چکیده
۷	مقدمه
۱۳	کلمات
۱۴	بیان مسئله

۱۵	اهمیت و ضرورت تحقیق
۱۵	سؤالات تحقیق
۱۶	فرضیه های تحقیق
۱۶	ضرورت و اهداف تحقیق
۱۷	پیشینه تحقیق
۱۸	ساختار تحقیق
۱۸	فصل اول
۱۸	مسئله‌ی ناشی از تخریب محیط زیست در نزد حقوق داخلی
۱۹	۱-۱ مفاهیم و تعاریف
۱۹	۱-۱-۱ تعریف محیط زیست
۲۰	۲-۱-۱ تعریف مبانی فقهی
۲۱	۳-۱-۱ تعریف مسئولیت بین المللی
۲۱	۴-۱-۱ تخریب محیط زیست
۲۲	۵-۱-۱ آلودگی محیط زیست
۲۳	۶-۱-۱ ماهیت مسئولیت ناشی از خسارت های زیست محیطی
۲۶	۱-۶-۱ دلایل عدم موفقیت مسئولیت مدنی خسارت های زیست محیطی
۳۰	۱-۷-۱ مبنای مسئولیت ناشی از خسارت زیست محیطی
۳۱	۱-۷-۱-۱ توجیه مسئولیت محض توسط کمیسیون اروپا
۳۱	۱-۷-۱-۱-۱ توجیه حقوقی
۳۳	۱-۷-۱-۱-۲ توجیه اقتصادی
۳۴	۸-۱-۱ مفهوم خسارت زیست محیطی
۳۴	۱-۸-۱-۱ مفهوم خسارت زیست محیطی از دیدگاه حقوق دانان
۳۶	۲-۸-۱-۱ مفهوم خسارت زیست محیطی از دیدگاه دستورالعمل
۳۶	۱-۲-۸-۱-۱ خسارت به گونه ها و زیستگاه های طبیعی
۳۸	۲-۲-۸-۱-۱ آلودگی زمین
۳۸	۳-۲-۸-۱-۱ ضرر به آب
۳۹	۹-۱-۱ رابطه سببیت

- ۲-۱ تاریخچه محیط زیست ۴۲
- ۳-۱ اهمیت محیط زیست در فقه و حقوق امامیه ۴۳
- ۱-۴-۱ تبیین موضوع ۴۵
- ۲-۴-۱ دریافت های کلی ۴۶
- ۵-۱ مبانی فقهی محیط زیست ۴۷
- ۱-۵-۱ دلیل عقل ۴۷
- ۲-۵-۱ قرآن کریم ۴۹
- ۳-۵-۱ سنت ۵۵
- ۶-۱ آلوده کردن منابع محیط زیست ۵۷
- ۷-۱ سیاست گذاری های سیاسی -حقوقی جمهوری اسلامی ایران در حفاظت از محیط زیست ۵۸
- ۱-۷-۱ سیاست گذاری ۶۰
- ۲-۷-۱ راهبردهای سیاسی ۶۰
- ۳-۷-۱ سیاست گذاری های حقوقی ۶۶
- ۱-۳-۷-۱ سیاست گذاری حقوقی در عرصه بین المللی ۶۶
- ۲-۳-۷-۱ سیاست گذاری های حقوقی در عرصه داخلی ۶۹
- ۱-۲-۳-۷-۱ قبل از انقلاب ۷۰
- ۲-۲-۳-۷-۱ قوانین بعد از انقلاب اسلامی ۷۲
- ۸-۱ قانون حفظ و گسترش فضای سبز شهری ۷۶
- ۱-۸-۱ قطع درخت جرم محسوب می شود؟ ۷۶
- ۲-۸-۱ تجاوز به منابع طبیعی و نگاه قانونی ۷۷
- ۳-۸-۱ جایگزینی برای مجازات حبس برای جرم درخت کشی ۷۷
- ۴-۸-۱ آتش زدن درختان ۷۸
- فصل دوم ۷۹
- مسئولیت ناشی از تخریب محیط زیست ۷۹
- حقوق بین الملل ۷۹
- ۱-۲ بررسی تحولات مسئولیت بین المللی ناشی از خسارات زیست محیطی ۷۹
- ۱-۱-۲ مسئولیت بین المللی ناشی از خسارات زیست محیطی ۸۰

- ۲-۱-۲ مبنای مسئولیت ناشی از خسارات زیست محیطی ۸۱
- ۲-۱-۳ تحولات ایجاد شده در مسئولیت بین‌المللی ناشی از خسارات زیست محیطی ۸۳
- ۲-۱-۳-۱ گسترش مبنای مسئولیت بین‌المللی ۸۳
- ۲-۱-۳-۲ تلاش در جهت نهادینه کردن مسئولیت بین‌المللی ناشی از خسارات زیست محیطی ۸۵
- ۲-۱-۳-۳ تلاش برای پذیرش مسئولیت کیفری بین‌المللی برای خسارات زیست محیطی ۸۸
- ۲-۱-۳-۴ توسعه اقدامات پیشگیرانه به جای اقدامات جبرانی ۹۰
- ۲-۱-۳-۵ تلاش در جهت گسترش ضمانت اجراها و توسعه آن به سیستم‌های حقوقی ملی ۹۰
- ۲-۲ مسئولیت بین‌المللی دولت‌ها در حفاظت از محیط زیست ۹۳
- ۲-۲-۱ مسئولیت بین‌المللی ۹۴
- ۲-۲-۱-۱ سابقه تدوین قواعد حاکم بر مسئولیت بین‌المللی دولتها در کمیسیون حقوق بین‌الملل ۹۴
- ۲-۲-۲ مبانی و مفاهیم مسئولیت بین‌المللی ۹۵
- ۲-۲-۲-۱ مسئولیت مبتنی بر خطا ۹۵
- ۲-۲-۲-۲ نظریه خطر یا مسئولیت عینی ۹۵
- ۲-۲-۲-۳ مسئولیت بین‌المللی ناشی از اعمال منع نشده در حقوق بین‌الملل ۹۶
- ۲-۳ پیشینه و تحولات حقوق بین‌الملل محیط زیست ۹۷
- ۲-۴ اعلامیه‌ی کنفرانس ملل متحد در مورد محیط زیست انسان (اعلامیه‌ی استکهلم) ۹۸
- ۲-۵ منشور جهانی طبیعت ۹۹
- ۲-۶ اعلامیه‌ی کنفرانس ملل متحد در مورد محیط زیست و توسعه (اعلامیه‌ی ریو) ۱۰۰
- ۲-۷ اقدامات بین‌المللی در حفاظت از لایه ازن ۱۰۰
- ۲-۷-۱ تنوع بیولوژیکی ۱۰۲
- ۲-۷-۲ آلودگی ناشی از انتقال زباله‌های خطرناک ۱۰۳
- ۲-۷-۳ مقررات بین‌المللی برای حفاظت در مقابل آلودگی ناشی از زباله‌های خطرناک ۱۰۴
- ۲-۷-۳-۱ کنوانسیون مسئولیت مدنی برای خسارات ایجاد شده طی حمل کالاهای خطرناک از طریق جاده، ریل و آبهای داخلی ۱۰۵
- ۲-۸ خسارت زیست محیطی در کنوانسیون‌های اخیر ۱۰۶
- ۲-۸-۱ کنوانسیون لوگانو ۱۰۶
- ۲-۸-۲ کنوانسیون در خصوص منابع معدنی قطب جنوب ۱۰۷
- ۲-۸-۳ کنوانسیون ارزیابی تأثیر زیست محیطی در محیط فرامرزی ۱۰۷

۱۰۷ ۴-۸-۲ کنوانسیون سازمان ملل متحد در مورد آثار فرامرزی فعالیت های صنعتی
۱۰۸ ۵-۸-۲ کنوانسیون مسئولیت مدنی خسارات ناشی از اشیای فضایی ۱۹۷۲
۱۰۹ نتیجه گیری
۱۱۲ پیشنهادات
۱۱۴ فهرست منابع
۱۱۴ کتب فارسی
۱۱۶ کتب عربی
۱۲۱ پایان نامه

مقدمه

گذشت زمان و فزونی جمعیت، کره خاکی را با مشکلات عدیده ای مواجه می سازد. یکی از آن ها روبه اتمام نهادن مواهب نهفته در دامان طبیعت است. اشتراک انسان ها در مالکیت و بهره وری از منابع طبیعی و

حس سود جویی و فزون طلبی، ابزارهای پیشرفته صنعتی، تهدید روز افزونی نسبت به منابع و حقوق انسان ها محسوب می گردد. امروزه، محیط زیست انسانی و طبیعی در معرض آسیب ها و خسارات جدی و فراوان قرار گرفته است. گسترش این خسارت نیز به نوبه خود برآیند نحوه زندگی و تعامل انسان با طبیعت، بعد از انقلاب صنعتی است..

از سویی دیگر، نظام حقوقی جبران این قبیل خسارات به دلیل ویژگی های خاص آنها به هیچ وجه قابل انطباق با نظریات سنتی مسئولیت مدنی نیست. بنابراین، این سوال اساسی در حوزه «فقه محیط زیست»^۱ یا «فقه البیئه»^۲ و همچنین در «حقوق محیط زیست اسلامی»^۳ مطرح است که در پی گسترش و بروز بحران های محیط زیست آیا حقوق فقه توانسته است با تکیه بر ابزارها و مبانی خود به حمایت حداکثری از این عنصر برخیزد یا نقش این رشته بویژه در حقوق فقه کنونی نیز منفعل و غیر پویا است؟ بدین سبب فرضیه نخستین این تحقیق اختصاصا در مورد جبران خسارات وارده بر محیط زیست بر این مبنا استوار است که «اتفاق» چندان میان نظریات حقوقی و فقهی حاکم بر جبران خسارت زیست محیطی نه تنها وجود ندارد، بلکه بالعکس مبانی پذیرفته شده در عرصه های حقوق داخلی و بین المللی، عموما حکایت از تقویت و غلبه رویکردهای مبتنی بر نظریه تقصیر را دارند. این تحول چند سالی است که در حقوق اروپایی آغاز شده و برخی از کشورها نیز اقدام به تصویب قانونی ویژه برای جبران خسارات زیست محیطی کرده اند که از جمله آنها می توان به قانون مسئولیت زیست محیطی فرانسه مصوب ۲۰۰۸ اشاره کرد. مسئولیت مدنی ناشی از تجاوز به محیط زیست در تاریخ حقوق اتحادیه اروپا پیشینه ای طولانی و جنجال برانگیز دارد. کشورهای اتحادیه، نه تنها در مورد ضرورت بلکه درباره نوع مسئولیت زیست محیطی اختلاف نظر دارند و مسایل مربوط به آن از سیاستگذاری های مربوط به حوادث بزرگ آلودگی های زیست محیطی متأثر می

¹ - Jurisprudence of the Environment

² - Fiqh al-Biah

³ - Islamique (DDI)

شود. درباره مسئولیت مدنی ناشی از خسارت های زیست محیطی در برخی از کشورهای اتحادیه مانند آلمان، فنلاند، سوئد، دانمارک، قوانین خاص وجود دارد و در برخی دیگر مانند فرانسه، ایتالیا، اسپانیا، انگلستان، هلند، همان قواعد سنتی مسئولیت مدنی برای جبران خسارت های مذکور اعمال می شود با توجه به اینکه خسارت های خالص زیست محیطی به استناد قوانین مدنی و مسئولیت مدنی قابل مطالبه نیست، بسیاری از کشورها قوانین خاصی درباره تجاوز به محیط زیست دارند. فرانسه، آمریکا، دانمارک، فنلاند، آلمان، ایتالیا، هلند، اسپانیا، سوئد، انگلستان مثال هایی از این گونه کشورها هستند.

همچنین مبنای مسئولیت مدنی ناشی از خسارت های زیست محیطی در حقوق بشر کشورهای اتحادیه، مسئولیت محض است در حقوق آلمان، سوئد، فرانسه، فنلاند، نروژ، سوئیس مسئولیت محض در خصوص برخی از آلودگی های زیست محیطی پذیرفته شده و در سایر آلودگی ها از مسئولیت مبتنی بر تقصیر پیروی می شود به دلیل نقص حقوق داخلی دولت های عضو اتحادیه، کمیسیون اروپا در اجرای اصول بنیادین حفاظت از محیط زیست، مبنای دستورالعمل مسئولیت ناشی از خسارت های زیست محیطی را طراحی کرده است. نخستین اقدام در تبیین نظام مسئولیت مدنی خسارت های زیست محیطی در اتحادیه اروپا صدور دستورالعمل ۱۹۸۴ شورای اروپا در خصوص مراقبت و کنترل نقل و انتقال فرامرزی زباله های خطرناک در قلمرو اتحادیه اروپاست. سپس کمیسیون اروپا در سال ۱۹۸۹ دستورالعمل پیشنهادی خود را درباره مسئولیت مدنی خسارت های ناشی از فاضلاب ارائه کرد. ولی این پیشنهاد در سال ۱۹۹۳ هنگامی که کمیسیون طرح نظام مسئولیت وسیع تری را در سر می پروراند، بی ثمر ماند با وجود این در سال ۱۹۹۳ کمیسیون اروپا دیدگاه های اساسی خود را در خصوص مسئولیت مدنی ناشی از خسارت های زیست محیطی منتشر کرد^۱ (European commission, 1993).

¹ - Marilena, (1993), Le Responsibilities Pour Les Damages Ecologies Revue National de Droid Compare.,p 20

پس از انتشار این سند، پارلمان و کمیته اقتصادی و اجتماعی از کمیسیون خواستند تا در اجرای ماده (۲) ۱۹۷ پیمان اروپا دستورالعملی برای مسئولیت مدنی خسارت های زیست محیطی ارائه دهد.

اقدامات جدید اتحادیه با امضای کنوانسیون لوگانو (lugano convention 1993) در ارتباط با مسئولیت مدنی ناشی از خسارت هایی که از فعالیت های خطرناک به محیط زیست وارد می شود مصادف شد. کنوانسیون لوگانو تحت حمایت های شورای اروپا تدوین شد تقریباً همه کشورهای اروپایی در تدوین آن مشارکت داشتند ولی تنها ۹ کشور (قبرس، فنلاند، یونان، ایسلند، ایتالیا، لیختن ایشتاین، لوکزامبورگ، هلند و پرتغال) آن را امضا کردند و در عمل بدون اجرا ماند.

کمیسیون اروپا که مسئولیت تدوین پیش نویس «دستورالعمل مسئولین ناشی از پیشگیری و جبران خسارت زیست محیطی» را بر عهده داشت در اولین سند خود که در سال ۱۹۹۳ منتشر کرد هدف اصلی از دستورالعمل را اجرای اصل «آلوده کننده باید بپردازد»^۱ دانسته است.^۲ (این اصل از اصول راهبردی جامعه اروپا در خصوص حقوق محیط زیست است که در ماده ۱۷۴ (بند دوم) پیمان جامعه اروپا پیش بینی شده است. بنابراین اصل بنیادین دستورالعمل این است که بهره بردارانی که فعالیت آنها موجب خسارت زیست محیطی می شود مسئولیت دارند در جهت کاهش خطرات زیست محیطی تلاش نمایند تا کمتر در معرض مسئولیت مالی قرار گیرند. پس این دیدگاه هم «درمان کننده» است و هم «پیشگیرانه».

در دستورالعمل مصوب با تکیه بر ماده ۱۷۵ پیمان اروپا، حمایت حداقلی پیش بینی شد و با استناد به ماده ۱۷۶ همان پیمان که به دولت ها اجازه می دهد اقدامات حمایتی از محیط زیست را تشدید کنند؛ در ماده ۱(۱۶) دستورالعمل مقرر شد که دولت های عضو اتحادیه، می توانند مقررات پیشگیری و جبران خسارت های زیست محیطی را تشدید کنند. دولت های عضو اتحادیه ملزم شدند تا سال ۲۰۰۷ دستورالعمل حاضر را وارد قانون ملی خود کنند در این میان می توان به کشور فرانسه اشاره کرد که بر مبنای این

¹ - polluter pays principle

² -European commission, 1993, p 2

دستورالعمل لایحه موسوم به «قانون مربوط به مسئولیت زیست محیطی» (project de loi relative a la responsabilite environnementale 2007) را در قالب مواد ۱۶۰-۱ الی ۱۶۶-۲ به کتاب اول قانون محیط زیست با عنوان «پیشگیری و جبران پاره ای از خسارات وارد به محیط زیست» افزود .

موضوع حقوق محیط زیست، از موضوعات جدیدی است که انسان معاصر، به طور جدی با آن روبه رو است. یکی از ابعاد آن، مسئولیت مدنی ناشی از تخریب محیط زیست است، که بیانگر نوع مسئولیت در نظر گرفته شده برای تخریب گران محیط زیست است. با این توضیح که بر اساس چه مبنایی می توان آسیب زندگان به محیط زیست را مسئول شناخت؟ مبنای رایج فعلی در بین حقوق دانان ما چیست؟ آیا امکان تحول در این مبنا وجود دارد؟ آیا چنین مسئولیتی نزد فقیهان نیز مطرح بوده است؟ و...

موضوع پیش رو به بحث از مسئولیت مدنی ناشی از تخریب محیط زیست از نظر فقه و حقوق می پردازد. وجود یک کره خاکی مشترک بین مردم جهان، علایق مشترکی را برای انسان ها به وجود می آورد که می بایست هر روز به هماهنگی بیشتر در این زمینه نایل آیند. یکی از آن هماهنگی ها، هم آوایی در مبنای مسئولیت مدنی زیست محیطی است. در بسیاری از کشورهای اروپایی، برای خسارت های زیست محیطی، مسئولیت مدنی مطلق در نظر گرفته شده است که می تواند به مقدار زیادی از تهاجم دستگاه های سود طلب و مخرب محیط زیست بکاهد. در حالی که رویه عملی محاکم ایران، بر اساس مسئولیت مبتنی بر تقصیر است و بسیاری از پرونده های مطروحه زیست محیطی با ناکامی رو به رو می شود و در صورت موفقیت نیز خاصیت بازدارندگی از وقوع تخریب علیه مواهب طبیعی را ندارند. این موضوع حکایت از آن دارد که مبنای مسئولیت مدنی زیست محیطی با توجه به ظرفیت های موجود در فقه و حقوق ایران، باید مبتنی بر نظریه مسئولیت مطلق باشد نه نظریه تقصیر.

موضوع محیط زیست پیوسته در زندگی بشر اهمیت بیشتری می یابد . افزایش ساکنان کره زمین توسعه تمدن صنعتی و ماشینی آثار اجتناب ناپذیری به بار آورده و بیش از همه سلامت محیط زیست را در معرض تهدید قرار داده است . همه روزه با خبرهای هولناکی روبرو هستیم که در اثر بروز عوامل طبیعی یا اقدام های بشری محیط زیست و حیات انسان و جانداران دیگر در معرض آسیب های تازه ای قرار گرفته است . نگاهی کوتاه به برخی از این موارد عمق فاجعه را به تصویر می کشد .

- تحقیقات دانشمندان حاکی از روند رو به انقراض بسیاری از گونه های گیاهی در جهان است .
- همه ساله مقادیر انبوهی از مساحت جنگل های کره زمین نابود می شود و پوشش جنگلی به میزان چشمگیری تقلیل می یابد .
- سرسبزی مراتع و چمنزارها بر اثر عواملی همچون خشکالی و چرای بی رویه دام رو به کاهش است . همه ساله بر سطح بیابان های کره زمین افزوده می شود .
- ذخایر حیات وحش رو به کاهش است و گونه های جانوری در خطر انقراض قرار دارند .
- روند تخریب جنگل ها و مراتع و کاهش گیاهان باعث فرسایش هر چه بیشتر خاک گشته است این امر به از دست رفتن ذخایر خاک مفید و حاصلخیز منجر می شود .
- با افزایش حجم فاضلاب های شهری و صنعتی و نشت آلاینده ها ، ذخایر سطحی و زیر زمینی آب به شدت در معرض آلودگی قرار گرفته است . همین مساله زمینه را برای آلوده شدن اراضی و خاک ها هم فراهم نموده است .
- روند فزاینده مصرف سوخت های فسیلی در کارخانه ها و وسایل نقلیه ، سبب ازدیاد گازهای مضر در جو زمین و ایجاد تاثیرات ویرانگر بر روی لایه اوزون گشته و در نتیجه تهدیدی جدی برای حیات انسان و دیگر جانداران کره زمین به بار آورده است .

- به کارگیری سلاح های غیر متعارف از سوی قدرت های فزون طلب و تمامیت خواه ، خطرهای جدی تری را متوجه حیات بشر کرده است . آمارها حاکی از جان باختن انسان های بیشماری در اثر مسمومیت های ناشی از انتشار مواد سمی و شیمیایی در جریان جنگ های واقع در قرن گذشته و مطلع قرن حاضر می باشد .

کلیات

بیان مسئله

امروزه اهمیت روز افزون بحث محیط زیست و مسئله حفاظت از آن از اهمیت زیادی برخوردار گردیده است. از آنجا که در ارتباط با محیط زیست در ابعاد و سطوح مختلف بسیاری از اعمال نباید انجام شود و برخی اعمال و اقدامات نیز باید انجام گردد، فعل ها و ترک فعل هایی مجرمانه در ارتباط با محیط زیست وجود دارد. مسلماً این بایدها و نبایدها فقط در صورتی مفید و مؤثر واقع خواهد گردید که همراه با نوعی ضمانت اجرا باشد. امروزه محیط زیست انسانی و طبیعی در معرض آسیب ها و خسارات جدی و فراوانی قرار گرفته است. گسترش این خسارات نیز به نوبه خود بر آینده نحوه زندگی و تعامل انسان با طبیعت، بعد از انقلاب صنعتی است. نظام حقوقی جبران این قبیل خسارات به دلیل ویژگی های خاص آنها به هیچ وجه قابل انطباق با نظریات سنتی مسئولیت مدنی نیست. خسارات زیست محیطی نیاز به تبیین نظام مسئولیتی خاصی دارند. اصل انسانی در خصوص خسارت های زیست محیطی توجه به این نکته است که در وهله اول حفظ وضع موجود و جلوگیری از خسارت های زیست محیطی در اولویت قرار دارد و حتی در صورت وقوع خسارت راه حل اساسی اعاده ی وضع پیشین و کم کردن آثار مخرب زیان بار است و تعیین میزان خسارت و مطالبه غرامت است. مسئولیت مدنی سنتی که بر مینای نظریه های سنتی مانند تقصیر و خطا استوار است پاسخگوی خسارت های زیست محیطی که در بسیاری از موارد باعث ایجاد خسارت های عمومی می شوند نیست چرا که در قواعد مسئولیت مدنی حقوق و اموال خصوصی مورد حمایت قرار گرفته است و برای حفاظت از حقوق عمومی زیست محیطی باید ساختار پیشگیری و جبران خسارت های خاص در قوانین پیش بینی شود. همچنین تشکیل دادگاه تخصصی و آموزش قضات و دادستان در درک مسائل زیست محیطی می تواند در جبران این گونه خسارت ها تأثیر به سزایی داشته باشد. از سوی دیگر آن دسته از نظریات مسئولیت مدنی که در حفاظت از محیط زیست در فقه و حقوق بیان می شود با فلسفه بنیادین حفاظت حداکثری از محیط زیست بررسی می شود.

اهمیت و ضرورت تحقیق

تخریب محیط زیست که امروزه به یک مسأله جدی و قابل تأمل بدل شده، حاصل دخالت و بهره‌وری نامعقول انسان از طبیعت پیرامون خود است که آن گستردگی و اهمیت موضوع، توجه دانشمندان را برای نجات آن برانگیخته است.

امروزه این خطر هست که انسان زمین سکونتگاه و کشت‌پذیر خود را به نابودی بکشاند. فعالیت‌های بشر بیش از پیش فرا می‌رود، او با خطاها و کاربرد نابجای نیروهای بخش‌های گسترده‌ای از جهان را ویران یا بی‌حاصل می‌گرداند. همچنین آلودگی‌ها درون محدوده و مرزهای یک کشور باقی نمی‌مانند. ضایعات و آلودگی‌های یک کشور به آسانی در کشور همسایه مشکل ایجاد می‌کنند، این حالت خصوصاً در مورد آلودگی آب و هوا مشهود است. با توجه به اینکه مسأله محیط‌زیست که بعدی جهانی دارد باعث ایجاد مشکلاتی گسترده در روند حال حاضر دنیا گردیده است، این تحقیق ضمن بیان اهمیت بحث محیط زیست و مسئولیت مدنی ناشی از تخریب آن از دیدگاه فقه و حقوق داخلی و محیط زیست اسلامی، درصدد ارائه راهکارهایی برای جلوگیری از تخریب محیط زیست و جبران خسارات ناشی از آن بر آمده است.

سوالات تحقیق

- ۱- آیا مسئولیت مدنی و لزوم پابندی به آن خسارت به محیط زیست را کاهش می‌دهد؟
- ۲- آیا حقوق و فقه توانسته است در حوزه «فقه محیط زیست» یا «فقه البیئه» و «حقوق محیط زیست اسلامی» با تکیه بر ابزارها و مبانی خود به حمایت حداکثری از این عنصر برخورد و آیا نقش این رشته به ویژه در حقوق و فقه کنونی نیز منفعل و غیر پویا است؟
- ۳- راهکار عملی اسلام در احیای محیط زیست چیست؟
- ۴- مبنای مسئولیت ناشی از خسارت زیست محیطی چیست؟

فرضیه های تحقیق

۱- مسئولیت مدنی و لزوم پایبندی به آن خسارت به محیط زیست را کاهش خواهد داد.

۲- جبران خسارت وارده بر محیط زیست بر این مبنا استوار است که «اتفاق» چندان میان نظریات حقوقی و فقهی حاکم بر جبران خسارت زیست محیطی نه تنها وجود ندارد، بلکه بالعکس مبانی پذیرفته شده در عرصه های حقوق داخلی و فقه، عموماً حکایت از تقویت و غلبه و رویکردهای مبتنی بر نظریه تقصیر را دارند. مسئولیت مدنی در حوزه خسارات زیست محیطی بر مبنای آموزه های فقهی و حقوقی نیازمند تحول است.

۳- دین مبین اسلام و احکام پیشرفته فقهی این دین آسمانی آنقدر به مسأله حفظ محیط زیست اهمیت داده که بحث مستقلی با عنوان «احیای موات» در کتاب های فقهی به این مسأله اختصاص داده شده و در آن احکام فقهی مربوط به احیا کردن و آماده کردن محیط زیست آورده شده است.

۴- حق استفاده از محیط زیست سالم، یکی از حقوق بنیادین افراد محسوب می شود و نگهداری از آن تکلیف عمومی است. با وجود این، حق مسئولیت مدنی نیز نسبت به ادای چنین تکلیفی بیگانه نیست. قواعد سنتی مسئولیت مدنی در پاسخگویی به خسارت های زیست محیطی کارآمد نیست. به همین مناسبت، پارلمان و شورای اروپا در سال ۲۰۰۴ دستورالعملی درباره مسئولیت ناشی از تجاوز به محیط زیست، تصویب کرد که دولت ها ملزم هستند قواعد آمرانه آن را به عنوان قانون ملی خود وارد کنند.

ضرورت و اهداف تحقیق

۱- هدف اصلی از انجام این تحقیق طراحی دستورالعمل، پیشگیری و میزان خسارت های زیست محیطی با رعایت «اصل آلوده کننده باید بپردازد» می باشد.

۲- هدف پژوهشی این تحقیق تهیه متون مناسب برای دانشجویان رشته حقوق خصوصی و فقه و حقوق و حقوق محیط زیست و عزیزانی که در زمینه محیط زیست و جلوگیری از تخریب آن فعالیت می کنند، است.

۳- تحقیق حاضر در مقوله فقهی و حقوقی از نظر موضوع شناسی در صدد این است که نشان دهد مفهوم محیط زیست چیست و تخریب آن چه مسئولیتی دارد.

۴- انگیزه ای که برای بررسی این موضوع می توان بیان کرد این است که جمعیت چند میلیاردی کره زمین، یک محیط زیست بیشتر ندارد و صلاح و فساد آن متوجه آحاد ساکنان روی زمین است. دولت های بزرگتر سعی می کنند با نفوذ خود و تصویب قوانین یک سویه از مواهب طبیعی استفاده بیشتری نمایند. پس از بیان انگیزه تحقیق و اذعان به این باور که حر انگیزه ای ضرورت پیگیری ندارد، مدعی این هستیم که با توضیحاتی که خواهد آمد مسئولیت ناشی از تخریب محیط زیست را در حقوق و فقه بیان نماییم.

پیشینه تحقیق

در زمینه سوابق تحقیق، تا جایی که نگارنده بررسی نموده است در مورد مسئولیت مدنی ناشی از تخریب محیط زیست، در فقه و حقوق ایران (مطالعه تطبیقی در حقوق فرانسه و اسناد بین المللی)، یک کتاب از آقای دکتر عزیزا... فهیمی و فقه محیط زیست، اخلاق و بحران محیط زیست از آیت ... دکتر سید مصطفی محقق داماد منتشر شده است. ولی به صورت مستقل در زمینه مسئولیت مدنی ناشی از تخریب محیط زیست در فقه و حقوق ایران، تحقیقی صورت نگرفته است. به همین منظور ما بر آنیم تا در این پژوهش این مسأله را از منظر فقه و حقوق ایران بررسی و مطالعه نماییم.

ساختار تحقیق

در این تحقیق با روش تجربی-فنی و نیز روش توصیفی-تحلیلی به تجزیه و تحلیل و بررسی مفاهیم و مسائل مربوط به تخریب محیط زیست در فقه و قانون پرداخته خواهد شد، و جهت گردآوری اطلاعات نیز از روش کتابخانه ای و ابزار فیش برداری و جستجو در منابع اینترنتی بهره خواهیم گرفت.

فصل اول

مسئولیت مدنی ناشی از تخریب محیط زیست در فقه و حقوق داخلی

۱-۱ مفاهیم و تعاریف

۱-۱-۱ تعریف محیط زیست

محیط زیست طبق تعریف متن حقوقی شورای جامعه اقتصادی اروپا (۲۷ ژوئن ۱۹۶۷) شامل آب، هوا، خاک، عوامل درونی و بیرونی مربوط به حیات هر موجود زنده است.

تعریفی جامع‌تر و بهتر درباره محیط زیست در کنفوانسیون مسئولیت مدنی خسارات ناشی از اعمال خطرناک در محیط زیست (۲۱ ژوئن ۱۹۹۳) چنین می‌گوید: محیط زیست شامل منابع طبیعی اعم از تجدیدپذیر و غیرقابل تجدید، کلیه موجودات زنده، محیط مصنوعی دست ساخته بشر (مناطق مسکونی، صنعتی، راه‌ها و غیره) و مناظر و چشم‌اندازها می‌باشد.

در کتب حقوقی در تعریف محیط زیست آورده اند: فضایی با تمامی شرایط فیزیکی و بیولوژیکی، اجتماعی و سیاسی و غیره که همه موجودات زیست کننده در آن را شامل می‌شود و مجموعه روابط آنها را در بر می‌گیرد.^۱

محیط زیست ترجمه واژه فرانسوی «environment» به معنای محیط پیرامون انسان است. اصطلاح فارسی آن، یعنی «محیط زیست» از دو واژه «محیط» و «زیست» ترکیب شده است. «محیط» واژه ای عربی از مصدر «حوط» و دو معنا دارد: یکی «احاطه کننده» (لوئیس مألوف، 1987 م، ذیل واژه «حوط» و دیگری «اقیانوس»؛ «زیست» واژه ای فارسی و به معنای زندگی است؛ بنابراین «محیط زیست» به معنای محل زندگی و حیات و آنچه که زندگی و حیات را در کره خاکی در بر گرفته است. «شورای جامعه اقتصادی اروپا» در تاریخ ۲۷ ژوئن ۱۹۶۷ م، در متنی حقوقی محیط زیست را به شکل زیر تعریف کرد:

محیط زیست، آب، هوا، خاک و عوامل درونی و بیرونی مربوط به هر موجود زنده را شامل می‌گردد.^۱

^۱ - مجموعه قوانین محیط زیست (۱۳۸۳-الف)، عهدنامه های بین المللی محیط زیست، تهران: سازمان حفاظت محیط زیست، ج ۲، ص ۲۳.

در قانون محیط زیست «هند» در ماده ۴۸ در تعریف محیط زیست آمده است :

محیط زیست شامل مجموعه ای از به هم پیوستگی عوامل بیرونی است که رشد و حیات موجودات زنده انسانی، جانوری و گیاهی از آن تأثیرپذیر است .

گاهی از محیط زیست به طبیعت هم تعبیر می شود و منظور از «طبیعت» در اصطلاح به «مجموعه پدیده ها و موجوداتی می گویند که بشر در پیدایش آن ها نقشی نداشته است؛ مثل زمین، هوا، آب، گیاه، انسان و...»^۲ منظور از اصطلاح «منابع طبیعی» عبارت از آب، هوا، معادن و سایر مواهب الهی موجود در طبیعت است. ماده ۹ قانون حفاظت و بهسازی محیط زیست «منابع طبیعت» را مترادف «محیط زیست» دانسته و آلوده کردن آب، هوا و خاک را آلوده کردن «محیط زیست» خوانده است.^۳

تمام عرصه پیرامون حیات، شامل: زمین، هوا و آب که افراد انسانی، گیاهان و جانوران در آن زندگی می کنند. بدینسان، محیط زیست جمع تمام شرایط و آثاری است که زندگی و رشد موجودات زنده را تحت تأثیر قرار می دهد.^۴

۱-۱-۲ تعریف مبانی فقهی

مبانی فقهی نیز عبارت است از ادله فقهی شامل کتاب، سنت، اجماع، عقل و کلیه قواعد کلی فقهی که به واسطه آنها وظایف انسان در قبال محیط زیست و حوادث و تحولات آن معلوم می گردد .

^۱- یوسف وند، محمد ۱۳۸۴ تعریف محیط زیست و اقسام آن در مجموعه مقالات اولین همایش فقه و محیط زیست، قم: سازمان محیط زیست و

مرکز جهانی علوم اسلامی، ص ۸

^۲- همان، ص ۸.

^۳- تقی زاده انصاری، مصطفی، ۱۳۸۶، حقوق کیفری محیط زیست، تهران، انتشارات قومس، ص ۷.

^۴- دانشنامه مدیریت شهری و روستایی، ۱۳۸۷، ص ۶۸۲